

І понад вік триває день (уривок)

Чингіз Айтматов

... Колись у сарозекських степах жили різні кочові народи й між ними тривали постійні війни за випаси і колодязі. Проживали тут і жуаньжуани, зайди, які захопили на тривалий час усю сарозекську округу. Трав вистачало на багато стад великої та дрібної худоби. Але потім клімат начебто змінився — перестали випадати дощі. І розійшлися народи і племена хто куди, а жуаньжуани взагалі зникли...

Корінні сарозекці — казахські номади — і в ті часи не залишали свого краю. Але найбільш пошквований для сарозеків час співпав з післявоєнними роками. Від усього минулого у тій стороні тільки й лишилося кладовище Ана-Бейїт, яке мало свою історію. Переказ починався з того, що жуаньжуани, які захопили сарозеки у минулі віки, винятково жорстоко поводитися з полоненими воїнами. Жахлива доля чекала на тих, кого жуаньжуани залишали у себе в рабстві. Вони знищували пам'ять раба страшною мукою — одягненням на голову жертви щирі. Звичайно ця доля судилася молодим хлопцям. Спочатку їм начисто виголювали голови, старанно зішкрібали кожен волосину під корінь. На той час, коли закінчували голити голову, досвідчені забійники-жуаньжуани забивали поблизу матерого верблюда. Оббілюючи верблюдячу шкуру, насамперед відділяли її найважчу, цупку вину частину. Поділивши вию на шматки, її одразу ж у розпареному вигляді одягали на виголені голови полонених пластирями, що вмить прилипали — на зразок сучасних шапочок для плавання. Це й означало одягти ширі. Той, кого піддавали такій процедурі, або помирав, не витримавши мук, або позбавлявся на все життя пам'яті, перетворюючись на манкурта — раба, який не пам'ятає свого минулого. Після одягання ширі кожного приреченого заковували дерев'яною шийною колодою, щоб він не міг торкнутися головою землі. У такому вигляді їх відвозили подалі від людних місць, аби не долинали їхні несамовиті крики, і кидали їх там у відкритому полі, зі зв'язаними руками та ногами, на сонці, без води і без їжі. Мука тривала кілька діб. Посилені дозори стерегли підходи на випадок, якщо одноплемінники полонених спробували б виручити їх, поки вони живі. Але такі спроби робилися дуже рідко. Коли лунала чутка, що жуаньжуани перетворили якогось чоловіка на манкурта, то навіть найближчі люди не прагнули врятувати чи викупити його, бо це означало повернути собі опудало колишньої людини. І тільки одна мати найманська, яка залишилась у переказі під іменем Найман-Ана, не змиралася з долею сина. Про це розповідає сарозекська легенда. І звідси назва кладовища — Ана-Бейїт — Материнський супокій.

Кинуті у полі на жахливу муку у більшості своїй гинули під сонцем. Живими залишалися один або два манкурти з п'яти — шести. Гинули вони не від голоду і навіть не від спраги, а від нестерпних, нелюдських мук, яких завдавала сира верблюдяча шкура. Невблаганно зменшуючись під променями пекучого сонця, щирі стискувало голону голову раба, мов залізний обруч. Уже на другу добу починало проростати

виголене волосся страдників. Жорстке та пряме азіатське волосся часом вростало у сирицю, у більшості ж випадків, не знайшовши виходу, волосся загиналося і знову входило кінцями у шкіру голови, завдаючи ще більших страждань. Останні випробування супроводжувалися цілковитим помутнінням розуму. Того, хто вижив, напували водою десь на п'яту добу, звільняли від кайданів і з часом повертали йому силу, ставили на ноги. Це й був раб — манкурт, насильно позбавлений пам'яті і тому дуже цінний, вартий десяти здорових невольників.

Манкурт не знав, хто він, якого роду-племені, не відав свого імені, не пам'ятав дитинства, батька — матері — словом, манкурт не відчував себе людською істотою. Позбавлений розуміння власного "я", манкурт з господарської точки зору мав цілий ряд переваг. Він був мов безсловесна тварина, абсолютно покірний і безпечний. Він ніколи не думав про втечу. Для кожного рабовласника найстрашніше — повстання раба. Кожен раб потенційно бунтівник. Манкурт був єдиним свого роду винятком — йому були чужі прагнення до бунту, до непокори. І тому не було необхідності стерегти його, тримати охорону. Манкурт, як собака, визнавав тільки своїх хазяїв. Всі його помисли зводилися до потамування голоду. Інших турбот він не знав. Зате доручену йому роботу виконував сліпо, старанно, неухильно. Тільки манкурт міг витримати в самоті нескінченну глушину та безлюддя сарозеків. Повеління хазяїна для манкурта було над усе.

Набагато легше зняти полоненому голову або завдати йому будь-якої іншої шкоди, щоб настрахати, ніж відбити людині пам'ять, зруйнувати в ній розум, вирвати коріння того, що відбувається з людиною до останнього подиху, залишаючись її єдиним здобутком. Але кочові жуаньжуани, які винесли із своєї дрімучої історії найжорстокіший вид варварства, посягнули і на цю втаємничену сутність людини. Вони знайшли спосіб відбирати у рабів їхню живу пам'ять, завдаючи тим самим людській натурі найважчого з усіх мислимих і немислимих злочинів. Адже не випадково, голосячи за сином, перетвореним на манкурта, Най— ман-Ана мовила у нестямному горі та відчаї:

"Коли пам'ять твою відторгли, коли голову твою, дитя моє, стискували, мов горіха, кліщами, коли обруча невидимого на голову насадили так, що очі твої з орбіт вилазили, налиті сукровицею жаху, коли на бездимному вогнищі сарозеків передсмертна спрага тебе мордувала і з неба й краплини не впало на губи, чи стало сонце, яке дарує усім життя, для тебе ненависним, осліплім світилом, найчорнішим серед усіх світил на світі?

Коли роздирав тебе біль, твій крик несамовито стояв серед пустелі, коли ти волав і метався, звертаючись до Бога вдень і вночі, коли ти допомоги чекав від мирного неба, коли ти згасав, втрачаючи розум, — чи прокляв ти з останніх сил Бога, який сотворив усіх нас у покинутому ним самим світі?

Коли морок затемнення застилав знівечений тортурями розум, коли пам'ять твоя втрачала зв'язок минулого, коли забував ти у диких метаннях материн погляд, гомін річки над горою, де грався ти влітку, коли ім'я своє та ім'я батькове ти втратив у

поверженій свідомості, коли обличчя людей, серед яких ти виріс, померкли — хіба не прокляв ти, падаючи у безодню, матір свою страшним прокляттям за те, що посміла народити тебе на світ божий для цього дня?.."

Історія ця відноситься до тих часів, коли витіснені з південних меж кочової Азії жуаньжуани ринули на північ і, надовго заволодівши сарозеками, вели безперервні війни. Вони брали чимало полонених. Але опір чужоземному нашестю зріс. Почалися запеклі сутички. Жуаньжуани не збиралися йти із сарозеків, а місцеві племена не мирилися з втратою і вважали своїм правом та обов'язком рано чи пізно прогнати завойовників. Як би там не було, великі та малі битви йшли з попереми́нним успіхом. Але в цих виснажливих війнах були моменти затишшя.

Під час такого затишшя купці, які прийшли з караваном товарів у найманські землі, розповіли про те, як зустріли у сарозеках одного молодого пастуха — манкурта. Він ніби вчора народився, не пам'ятає ні імені свого батька, ні матері, звідки він родом теж не знає. Про що не запитаєш, мовчить, відповість тільки "так", "ні", і весь час за шапку тримається, міцно натягнену на голову. Хоч і гріх, але й з каліцтва люди сміються. На цих словах посміялися з того, що, виявляється, бувають такі манкурти, у яких верблюдяча шкіра місцями назавжди приростає до голови. Для такого гірше за будь-яку кару, коли налякати: давай, мовляв, відпаримо твою голову. Битиметься, мов дикий кінь, а до голови не дасть доторкнутися. Такі шапки не скидають ніколи, у шапці сплять... А один погонщик вирішив розіграти на прощання того манкурта:

— Дорога далека в нас попереду. Кому вітання передати, якій красуні, у якій стороні? Кажи, не приховуй. Чуєш? Може, хустку передати від тебе?

Манкурт мовчав, а потім зронив:

— Я щодня дивлюся на місяць, а він на мене. Але ми не чуємо одне одного... Там хтось сидить...

При цій розмові була присутня у юрті жінка. То була Найман-Ана. Вона виду не подала при заїжджих гостях. Ніхто не помітив, як дивно вразила її раптом ця звістка. Вона зуміла промовчати, притлумити в собі тривогу, що раптом зірвалася, мов поранена пташка. Вона тільки ще нижче опустила на обличчя чорну жалобну хустку.

Тієї безсонної ночі Найман-Ана зрозуміла, що вона не заспокоїться, поки не розшукає у сарозеках того пастуха — манкурта і не переконається, що то не її син.

Вона виїхала дуже рано, щоб ніхто не набридав розпитуваннями. Віддалившись від аулу, Найман-Ана звернула у бік сарозеків.

Звичайно, знайти людину у сарозеках справа важка, людина тут піщинка, але коли при ній стадо, що займає на випасі величезний простір, то рано чи пізно помітиш скраю тварину, а потім знайдеш інших, а при стаді пастуха. На те й розраховувала Найман-Ана...

Ось пасеться стадо, а де ж пастух? І побачила вона в іншому кінці людини. Пастух стояв з довгою палицею і спокійно дивився з-під насунутої шапки, як вона наближається.

— Сину мій рідний! А я шукаю тебе кругом! Я — твоя мати!

І одразу все збагнула й заридала. Щоб встояти на ногах, міцно вхопилася за плече байдужого сина і все плакала й плакала, приголомшена горем... Вона все намагалася впіймати його погляд, все чекала, сподівалася, що він упізнає її, адже це так просто — впізнати власну матір!

Але її поява зовсім не вплинула на нього. Він навіть не спитався, хто вона й чому плаче.

— Сідай, поговоримо,— з важким зітханням мовила Найман-Ана. — Ти впізнаєш мене?

Манкурт заперечливо похитав головою.

— А як тебе звати?

— Манкурт,— відповів він.

— Це тебе тепер так звуть. А колишнє своє ім'я пам'ятаєш?

Манкурт мовчав. Мати бачила, що він намагається пригадати.

Але перед ним постала, певне, глуха не проникла стіна, і він не міг її подолати.

— А як звали твого батька? А сам ти звідки родом? Де ти народився, хоча б знаєш?

Ні, він нічого не пригадував і нічого не знав.

— Що вони зробили з тобою? — прошепотіла мати, й знову губи її застрибали мимоволі. Горе матері аж ніяк не зворушило манкурта.

— Можна відібрати землю, можна відібрати багатство, можна відібрати життя,— промовила вона вголос,— але хто вигадав, хто сміє посягати на пам'ять людини? О Господи, якщо ти є, як дозволив ти таке людям? Хіба мало зла на землі і без цього?

І тоді вирішила Найман-Ана не розпитувати, а спробувати переконати, підказати йому, хто він є.

— Твоє ім'я Жоламан. Ти чуєш? А батька твого звали Доненбай. Я твоя мати. А ти мій син. Ти з племені найманів, зрозумів?

Усе, що вона говорила йому, він вислухав з цілковитою відсутністю цікавості до її слів, начебто мова йшла ні про що. Так само він слухав, певне, скрегіт коника у траві.

І тоді Найман-Ана запитала сина — манкурта:

— А що було до того, як ти прийшов сюди?

— Нічого не було,— мовив він.

— Ніч була чи день?

— Нічого не було,— мовив він.

— З ким би ти хотів розмовляти?

— З місяцем. Але ми не чуємо одне одного. Там хтось сидить.

— А чого ти ще хотів би?

— Коси на голові, як у хазяїна.

— Дай-но я подивлюся, що вони зробили з твоєю головою.

Манкурт різко подався назад, відсунувся, вхопився рукою за шапку і більше не дивився на матір. Вона зрозуміла, що згадувати про його голову ніколи не слід.

Їй спало на думку не залишати сина у рабстві, спробувати повезти його із собою.

Нехай він манкурт, нехай не розуміє, що й до чого, але краще нехай він буде у себе вдома, ніж у пастухах у жуаньжуанів. Так підказувало їй материнське серце.

Вранці Найман-Ана знову сіла верхи на верблюда...

— Жоламане! Жоламане! Здрастуй!

Син оглянувся, мати скрикнула з радощів, але одразу ж збагнула, що він відгукнувся просто на голос. Знову намагалася Найман-Ана пробудити в синові відібрану пам'ять.

— Згадай, як тебе звати, згадай своє ім'я! — благала і переконувала вона. — Твій батько Доненбай, хіба ти не знаєш?

А твоє ім'я не Манкурт, а Жоламан. Ми назвали тебе так тому, що ти народився в дорозі під час великого кочів'я найманів...

І хоча все це не справило на сина-манкурта жодного враження, мати все розповідала, марно сподіваючись — раптом щось майне у його згаслій свідомості.

Потім вона нагодувала, напоїла його із своїх припасів і почала наспівувати йому колискових пісень. Пісеньки йому дуже сподобалися. Тоді мати почала переконувати його кинути це місце, кинути жуаньжуанів і поїхати з нею. Манкурт не уявляв собі, як можна встати й поїхати кудись — а як же стадо?

І знову вкотре намагалася Найман-Ана пробитися у глухі двері знівченої пам'яті і все твердила:

— Згадай, чий ти! Як твоє ім'я? Твій батько — Доненбай!

Не помітила мати у тому марному намаганні, скільки часу минуло, тільки похопилася, коли на краю стада з'явився жуаньжуан. Найман-Ана, не гаючись, сіла на верблюда. І пустилася геть.

Не знала вона, що, повернувшись, розлючені жуаньжуани почали бити манкурта. Та в нього про що розпитаєш. Тільки й відповів:

— Вона казала, що вона моя мати.

— Ніяка вона тобі не мати. У тебе немає матері. Ти знаєш, навіщо вона приїздила? Вона хоче здерти твою шапку й відпарити твою голову! — залякували вони нещасного манкурта.

На цих словах манкурт зблід, сірим — сірим зробилося його чорне обличчя. Він втягнув шию у плечі і, вхопившись за шапку, почав озиратися довкола, мов звір.

— Ти не бійся! На ось, тримай! — Старший жуаньжуан вклав йому до рук лука зі стрілами.

— Ану цілься! — молодший жуаньжуан підкинув свого капелюха високо в повітря. Стріла пробила капелюха. — Дивися! — здивувався володар капелюха. — У руці пам'ять залишилася!

Мов птаха, сполохана із гнізда, кружляла Найман-Ана сарозекськими околицями. І не знала, як бути, чого чекати. Тепер вона, щоб там не було, хотіла відвезти свого сина-манкурта із собою. Який він не є — не його провина, що доля так обернулась, що поглумилися над ним вороги, але у рабстві мати його не залишить. І нехай наймани, побачивши, як нівечать зайди полонених джигітів, як принижують та позбавляють їх

розуму, обуряться і візьмуться за зброю. Не в землі справа. Землі усім вистачило б.

З цими думками поверталася Найман-Ана до сина і все обмірковувала, як його переконати...

Вже смеркалося. Ось вона досягла стада, поїхала поміж тваринами, почала озиратися, але сина не видно було. Що з ним?

— Жоламане! Де ти? Це я, твоя мати! Де ти?

І, озираючись на всі боки занепокоєно, не помітила вона, що син її, манкурт, ховаючись у тіні верблюда, вже приготувався, з коліна цілячись натягнутою на тятіві стрілою. Відблиск сонця заважав йому, і він чекав зручного моменту для пострілу.

— Жоламане! Сину мій! — кликала Найман-Ана, побоюючись, що з ним щось трапилось. Обернулася в сідлі. — Не стріляй! — встигла скрикнути вона, але стріла коротко свиснула, впиваючись у лівий бік під руку.

То був смертельний удар. Найман-Ана похилилася й почала повільно падати, чіпляючись за шию верблудиці. Але раніш впала з голови її біла хустка, що перетворилася у повітрі на птаха й полетіла з криком: "Згадай, чий ти! Як твоє ім'я? Ім'я? Твій батько Доненбай! Доненбай, Доненбай, Доненбай!.."

Те місце, де була похована Найман-Ана, стало називатися у сарозеках кладовищем Ана-Бейїт — Материнським супокоем...